

Studying the development of France from the perspective of Qajar travelogues during the 19th century

Mohammad Salmasizadeh¹ and Zahra Sadat Khandan²

1- Associate Professor, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran

2- MSc in General History of the World, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:
2024/11/28

Accepted:
2025/01/19

pp:
57- 72

Keywords:
Progress;
Travelogue;
France;
Qajar era.

ABSTRACT

Progress has been one of the important aspects in the history of Iran and the world. To achieve this goal in the contemporary history of Iran, especially the Qajar era, it is better to examine the development status of Iran in comparison with that of developed European countries. The present article titled "Reviewing the progress and development of France from the perspective of Qajar travelogues during the 19th century AD" aims to analyze the Iranian Qajar works and provide the answer to the question: What was the perception of Qajar Iranians about the development in France in the 19th century? The present research is written in a descriptive-analytical method drawing on library resources. This research examines the progress of France in the 19th century, which coincides with the 13th century of the lunar calendar, through the lens of the travelogues of the Qajar era. This century was a period of significant political, social, and cultural changes in France, including the Industrial Revolution and political changes between the monarchy and the republic. Iranian travelers and historians from the Qajar series presented their views on these developments. This research aims to show how Qajar observers perceive French modernization in various social affairs. This study shows a mixture of praise and criticism and provides insights into the dynamics of cultural exchange and the ideals of Iranian elites for reform. As a result, it can be said that Qajar Iranians paid attention only to French military progress before the constitutional revolution and social and cultural issues at the threshold of that revolution. Iranian elites' familiarity with France's development progressed from the beginning of the Qajar era as the constitutional era approached.

Citation: Salmasizadeh, M., & Khandan, Z. S. (2024). Studying the development of France from the perspective of Qajar travelogues during the 19th century. *Journal of Historical Findings*, 1(3), 57- 72.

© The Author(s).

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55768.1018>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.3.5.0>

¹ **Corresponding author:** Mohammad Salmasizadeh, **Email:** msalmasizadeh@yahoo.com, **Tell:** +989126499089

Extended Abstract

Introduction

The 19th century shows a deep transformation in global geopolitics, especially in Europe and the Middle East. France, under successive regimes from the Great Revolution of 1789 onwards, emerged as an important player in shaping the political and cultural landscape of the modern world. These developments in Qajar Iran were also not without attention. The Qajar dynasty was going through the process of political centralization and interaction with the European powers of that time. This article deals with the development of France from the lens of Qajar travelogues, which is an important and yet often neglected point of view in world history studies. Qajar travelers closely observed France's advances in science, governance, cultural and social affairs and often compared it with their own country. Using first-hand Persian sources of the Qajar era, this article seeks to reconstruct how to understand and analyze the progress of France from the perspective of Iranians as residents of a developing country. The present research is descriptive-analytical and draws on library resources to answer the question: What was Qajar Iranians' perception of progress in France in the 19th century? As mentioned, this research uses first-hand Persian sources to investigate the development of France from the perspective of Qajar Iranians. Although Western sources such as Spielvogel, Philip Adler, and others have already examined the progress of France in the 19th century, this study presents a mixture of praise and criticism and offers insights into the dynamics of cultural exchange and the ideals of Iranian elites for reform. As a result, it can be said that Qajar Iranians paid attention only to the French military progress before the constitutional revolution and social and cultural issues on the threshold of that revolution. The Iranian elites' familiarity with France's development from the beginning of the

Qajar era, made significant progress with the approach of the constitutional era.

Material & Methods

The present research is descriptive-analytical and draws on the collection of library sources. Qajar travelogues have been used as first-hand sources, and the works of Adler and Spielvogel have been used as well to examine the advances of France during the 19th century.

Results and discussion

As a result, it can be said that Qajar Iranians paid attention only to the French military progress before the constitutional revolution and social and cultural issues on the threshold of that revolution. The Iranian elites' familiarity with the development and progress of France from the beginning of the Qajar era, with the approach of the constitutional era, made significant progress.

Conclusion

The current research entitled "Reviewing the progress and development of France from the perspective of Qajar travelogues during the 19th century" tried to analyze the Persian sources of the Qajar era to answer the question: What was the perception of Qajar Iranians about development in France in the 19th century?. The 19th century was a period of transformation for France, characterized by industrial, political, and social developments. Examining this period through the lens of Qajar travelogues gives a unique perspective of the progress of France and its global influence. These Persian sources serve as valuable records of cross-cultural observations. It is clear from these reports that France's advances in infrastructure, science, education, and governance are highlighted as defining features of its progress. These developments emphasized the role of France as a beacon of modernity and an inspiration for reformist thinking in Iran. Historiographic sources also emphasize the central role of France in the formation of

modern political ideologies and international diplomacy. Enlightenment ideals and revolutionary legacies that permeated France in the 19th century strongly resonated among Qajar reformist intellectuals. In conclusion, the progress of France in this century, as seen through the travelogues reveals not only the achievements of this country but also its complexities. This double point of view based on praise and criticism emphasizes the role of intercultural encounters and provides a way for intellectual evolution from that era. In general, it should be noted that Qajar Iranians paid attention only to the French military progress before the constitutional revolution, and on the threshold of that revolution to social and cultural issues. The Iranian elites' familiarity with the development of France from the beginning of the Qajar era, with

the approach of the constitutional era, made significant progress. By studying these narratives, today's researchers gain a deeper insight into the continuity of global modernization processes and the mutual effects of Europe and Iran.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه از منظر سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجاری طی قرن ۱۹ میلادی

محمد سلماسی‌زاده^۱ و زهراسادات خندان^۲

۱- دانشیار گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
۲- کارشناس ارشد تاریخ عمومی جهان، گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پیشرفت و ترقی یکی از وجوه موردتوجه در تاریخ ایران و جهان بوده است. برای رسیدن به این مهم در دوران تاریخ معاصر ایران و به‌خصوص دوران قاجار بهتر است وضعیت توسعه ایران در مقایسه کشورهای توسعه‌یافته اروپایی بررسی شود. مقاله حاضر با عنوان "بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه از منظر سفرنامه‌های قاجاری طی قرن ۱۹ میلادی" با هدف تحلیل آثار ایرانی قاجاری و رسیدن به پاسخ سؤال "ایرانیان قاجاری چه برداشتی از پیشرفت و ترقی در فرانسه قرن نوزدهم داشتند؟" نگارش یافته است. تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای نوشته شده است. این پژوهش از دریچه سفرنامه‌های دوران قاجار به بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه در قرن نوزدهم میلادی مصادف با قرن سیزدهم هجری قمری می‌پردازد. این قرن دوره تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی قابل‌توجهی در فرانسه شامل انقلاب صنعتی و تغییرات سیاسی بین سلطنت و جمهوری بود. سیاحان و مورخان ایرانی از سلسله قاجار دیدگاه‌های خویش درباره این تحولات را ارائه کردند. این پژوهش در نظر دارد با تحلیل این منابع چگونگی تلقی ناظران قاجار را به نوسازی فرانسه در امور مختلف اجتماعی نشان دهد. این مطالعه آمیزه‌ای از تحسین و نقد را نشان داده و بینش‌هایی را درباره پویایی تبادل فرهنگی و آرمان‌های نخبگان ایرانی برای اصلاحات را ارائه می‌کند. در نتیجه می‌توان گفت که ایرانیان قاجاری تا پیش از انقلاب مشروطه صرفاً به پیشرفت‌های نظامی فرانسه و در آستانه آن انقلاب به مسائل اجتماعی و فرهنگی توجه داشتند. میزان آشنایی نخبگان ایرانی با توسعه و ترقی فرانسه از ابتدای دوره قاجار با نزدیک شدن به دوران مشروطه پیشرفت داشت.
دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸	
پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰	
صص: ۵۷-۷۲	
واژگان کلیدی: پیشرفت، سفرنامه، فرانسه، دوره قاجار.	
استناد: سلماسی‌زاده، محمد؛ و خندان، زهراسادات. (۱۴۰۳). بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه از منظر سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجاری طی قرن ۱۹ میلادی. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i> ، ۱(۳)، ۵۷-۷۲.	
	
	
ناشر: دانشگاه ارومیه.	© نویسندگان
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.55768.1018	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.3.5.0	

مقدمه

قرن نوزدهم دوره‌ای از تحول عمیق در ژئوپلیتیک جهانی به‌ویژه در اروپا و خاورمیانه را نشان می‌دهد. فرانسه، تحت رژیم‌های پی‌درپی از انقلاب کبیر ۱۷۸۹م به بعد به‌عنوان یک بازیگر مهم در شکل دادن به مناظر سیاسی و فرهنگی جهان مدرن ظاهر شد. این تحولات در ایران قاجاری نیز بدون توجه نبود. سلطنت قاجار در حال طی روند تمرکزیابی سیاسی و تعامل با قدرت‌های اروپایی آن زمان بود. این مقاله به پیشرفت و ترقی فرانسه از لنز سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجاری می‌پردازد که یک دیدگاه مهم و درعین‌حال غالباً نادیده گرفته‌شده در مطالعات تاریخ جهان است. سیاحان قاجاری از نزدیک پیشرفت‌های فرانسه در علم، حاکمیت و امور فرهنگی و اجتماعی را مشاهده و اغلب آن را با کشور خود مقایسه کردند. این مقاله با تکیه بر منابع دست‌اول فارسی دوران قاجار در پی بازسازی چگونگی درک و تحلیل پیشرفت فرانسه از منظر نگاه ایرانیان به‌عنوان ساکنان یک کشور در حال توسعه است. تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای برای به پاسخ سؤال "ایرانیان قاجاری چه برداشتی از پیشرفت و ترقی در فرانسه قرن نوزدهم داشتند؟" نگارش یافته است. همان‌طور که گفته شد این پژوهش با استفاده از منابع دست‌اول فارسی برای اولین بار به بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه از نگاه ایرانیان قاجاری پرداخته است. اگرچه منابع غربی مانند اشپیل فوگل، فیلیپ آدلر و عده‌ای دیگر پیش از این به بررسی پیشرفت فرانسه در قرن نوزدهم میلادی پرداخته‌اند. این مطالعه آمیزه‌ای از تحسین و نقد را نشان داده و بینش‌هایی را درباره پویایی تبادل فرهنگی و آرمان‌های نخبگان ایرانی برای اصلاحات را ارائه می‌کند. در نتیجه می‌توان گفت که ایرانیان قاجاری تا پیش از انقلاب مشروطه صرفاً به پیشرفت‌های نظامی فرانسه و در آستانه آن انقلاب به مسائل اجتماعی و فرهنگی توجه داشتند. میزان آشنایی نخبگان ایرانی با توسعه و ترقی فرانسه از ابتدای دوره قاجار با نزدیک شدن به دوران مشروطه پیشرفت چشم‌گیری داشت.

نگاهی کلی به پیشرفت فرانسه در قرن ۱۹ میلادی^۱

در طی سال‌های ۱۷۹۰-۱۸۱۲م لشکرکشی‌های ناپلئون بر اروپا تأثیر سوء داشت. به‌طوری‌که ناآرامی‌های حاضر باعث ایجاد اختلال ارتباط اروپا با بریتانیا و عدم همگامی آنان با فناوری‌های انگلستان شد. آسیب ناپلئونی تنها به اینجا ختم نشد؛ بلکه در امور تجارت و بازرگانی، ویرانی‌های مادی و انسانی، کاهش ارزش پول و بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی نیز زهر بناپارت را روی سایر کشورهای اروپا ریخت. البته شاید بتوان گفت تنها کشوری که از این وضع سود خوبی برد انگلستان بود. این کشور طی سال ۱۸۱۵م کالاهای ارزان خود را وارد بازار کرد تا صنعت پارچه‌بافی سایر دول اروپایی را تحت تأثیر قرار دهد. پس از فروکش کردن مصیبت ناپلئونی، اروپا تازه توانست به مسیر بریتانیایی وارد شود که تا آن زمان به پیچیدگی و گرانی بیشتر صنایع خود مشغول بود. انقلاب صنعتی ۱۸۱۵-۱۸۵۰م در فرانسه رخ داد. این کشور اگرچه در تولید محصولات بر پایه پنبه از بلژیک و کشورهای آلمانی جلوتر بود اما باز هم به پای انگلستان نمی‌رسید. دلایل عدم موفقیت فرانسه داشتن ابزارآلات دستی و نداشتن نیروی کار کافی بود. با این حال تلاوم شیوه سنتی در کنار اصول صنعتی مفید واقع شد؛ به‌طوری‌که منطقه نورماندی فرانسه در ۱۸۴۹م به اندازه ۸۳ کارخانه، با کمک دست انسان و نیروی حیوان کار می‌کرد (فوگل، ۱۳۸۰: ۹۱۶/۲-۹۱۹).

در اکتبر سال ۱۸۱۶م، آشفتگی و بحران فرانسه را غوطه‌ور نموده بود. کارگران، کشاورزان و صنعتگران که از کمبود و گرانی نان به فغان آمده بودند به بازارها یورش بردند. در نتیجه این حملات کاسب مجبور به کاهش قیمت و انبار ملاکان محکوم به غارت شد. این شورش‌ها در بهار ۱۸۱۷م به اوج رسیده بود. شورشیان در صدد تحریک روستائیان به قیام برای تثبیت قیمت نان و حق آزادی و کار برآمدند. حکومت البته ساکت نماند و به سرکوب بی‌رحمانه قیام پرداخت. در ۱۸۲۰م با قتل شاه دوک بری توسط کارگری به نام لوول، دوک دوریشلیو دوباره رئیس کابینه شد. این اتفاق به نام «سومین تجدید سلطنت» مشهور است. جنبش ذغالگران (شاربونری) از سال ۱۸۲۰م تشکیل شد. این سازمان به‌شدت مخفی تا سال ۱۸۲۲م، تنها در پاریس دو تا چهار هزار عضو داشت. این سازمان نسبت به سرنگونی بوربن اتفاق و در مورد سلطان بعدی افتراق نظر داشتند. سرانجام در ژانویه همین سال با دخالت پلیس این گروه نیز از بین رفت (دالین و دیگران، ۱۳۶۶: ۱۶۵/۲-۱۶۹).

^۱ مطالب برگرفته از پایان‌نامه: زهراسادات خندان، فرانسه و فرانسویان از دیدگاه منابع تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌های ایرانیان عصر قاجار (۱۷۹۷-۱۹۰۹ میلادی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ عمومی جهان، استاد راهنما: دکتر محمد سلماسی‌زاده، دانشگاه تبریز، تبریز، تابستان ۱۴۰۳.

در سراسر دوران حکمرانی مجدد سلطنت، سیستم تولیدی فرانسه کشاورزی بود. با این حال توزیع اراضی به‌شدت نابرابر بود. مالکان بزرگ با جمعیت ۲۱ هزار نفری ۶ درصد مالکان متوسط با جمعیت ۱/۵ میلیون نفری ۱۹/۵ درصد و مالکان کوچک با بیشترین جمعیت تنها ۴/۲ درصد اراضی را در دست داشتند. ظهور انقلاب صنعتی و پیشرفت سرمایه‌داری نیز کمکی به کشاورزان نکرد. بسیاری از آنان در حالی در کارخانه‌ها مشغول به کار بودند که در عین حال به کشت زرع نیز اشتغال داشتند. با تجدید سلطنت موقعت مالکان بزرگ فرانسه تحکیم شد به خاطر حقوق گمرکی بالا مصوب سال ۱۸۱۹م برای دفاع از حقوق ملاکان بزرگ، قیمت گندم در بازارهای داخلی افزایش داشت. این حقوق گمرکی بالا در زمینه دام و پشم مالیاتی به سود دامداران فرانسوی هم بود. ملاکان بزرگ برای کسب سود بیشتر، با شرایط سنگین زمین‌های خود را به کشاورزان کوچک اجاره می‌دادند. از آنجایی که اکثر زارعان امکانات نوین کشاورزی را نداشتند؛ پیشرفت کشاورزی بسیار کند بود. با این حال رشد صنعت و تجارت بسیار چشمگیر بود. در طی سال‌های ۱۸۱۵-۱۸۲۹م، تعداد ۹۸ شرکت در شاخه‌های گوناگون صنعت تأسیس شد. با این حال جایگاه نخست رشد صنعتی، اختصاص به نساجی داشت. ساخت محصولات فلزی نیز از قافله پیشرفت عقب نماند. فناوری‌های صنعتی موجب تولیدات جدید شد. این افزایش تعداد، افزایش کیفیت را نیز به همراه داشت. به‌طور مثال با افزایش تولید داس، از قیمت آن کاسته شد. فناوری در حوزه صنعت شیمی به تولید سیمان و شمع منجر شد. تولید ماشین، انقلابی در عرصه چاپ و نشر پدید آورد. به‌طوری که تعداد نسخه‌های چاپی، بدون احتساب روزنامه‌ها و نشریات، از ۴۵ میلیون در سال ۱۸۱۴م به ۱۴۴ میلیون در سال ۱۸۲۶م رسید. باید این حقیقت را پذیرفت که اکثر ماشین‌ها و تأسیسات در فرانسه، متعلق به دولت انگلستان بود. از آنجایی که انگلیسی‌ها با خروج از فرانسه ابزار و ماشین‌آلات خود را نیز خارج می‌کردند فرانسویان در پی دادن طرح‌های ماشین به انگلیس و یا واردات ماشین از آن کشور برآمدند. انقلاب صنعتی در اواخر قرن هجدهم وارد فرانسه شد. به دلیل تجدید سلطنت این انقلاب نیز مانند کشاورزی روند پیشرفت کندی داشت (دالین و دیگران، ۱۳۶۶: ۱۷۱-۱۷۳).

انقلاب ۱۸۳۰م قدرت را نه به تمام طبقه بورژوازی، بلکه تنها به بانکاران آن عطا کرد. این «شهرباران راه‌آهن»، قوانین را دیکته و مشاغل عمومی از وزارت تا اداره توتون را تقسیم می‌کردند. در ظاهر برای تحکیم قدرت سرمایه‌داران در فرانسه پایان انقلاب صنعتی نیاز بود. در واقع قدرت‌گیری بورژوا با کاهش نفوذ کارخانه‌دار هم‌زمان شد. انگلستان این تضاد را در سال ۱۸۴۶م نشان داد. لافایت روز بعد از انقلاب ۱۸۳۰م، آغاز حکومت بانکاران را وعده داد. این شغل، از نظر ناپلئون کاری مقدس نبود. مولین از بانکاران پاریسی در جواب ناپلئون گفته بود: اگر در آمستردام یا انگلستان بورس حتی یک درصد تغییر کند انقلاب خواهد شد. درحالی که در فرانسه روزی دو تا سه درصد تغییر می‌کند و کسی چیزی نمی‌گوید. لویی فیلیپ، این شاه معامله‌گر از تحکیم قدرت اشراف پولی یا همان بورژواها حمایت می‌کرد (دالین و دیگران، ۱۳۶۶: ۲۰۳-۲۰۵).

در نتیجه در ۱۸۷۵م قانون اساسی صرفاً برای تشکیل نوعی جمهوری تصویب شد. این جمهوری که جمهوری سوم نام گرفت برخلاف انتظار همگان ۳۵ سال دوام آورد. عدم توانایی فرانسه در تشکیل یک پارلمان منسجم با الگوی بریتانیایی سبب شد تا این جمهوری در تغییر دولت‌ها شهره خاص و عام گردد. این حکومت مایه آسودگی خاطر طبقه میانه و کشاورزان، در دهه‌های ۱۸۸۰ و ۱۸۹۰م دچار بحران‌های عمده بود. از نتایج این بحران‌ها قدرت‌گیری تندرویان به جای میانه‌روها بود. آنان که از ارتش و کلیسای کاتولیک خسته شده بودند در پی حکومت دموکراسی برآمدند. نتیجه اقدامات آنان جنایی رسمی دین و دولت در سال ۱۹۰۵م بود. (فوگل، ۱۳۸۰: ۱۰۷۴-۱۰۷۵) پس از شکست فرانسه در جنگ پروس (۱۸۷۰-۱۸۷۱م) بیسمارک تلاش کرد تا کشور ناپلئون را در انزوا نگه دارد. این سیاست، حسن تدبیری ۲۰ساله بود. با این حال به دلیل ترس بریتانیا از قدرت‌گیری آلمان، در سال ۱۹۰۴م «حسن ختام تفاهم انگلیس - فرانسه» را امضا نمود. پس از آن، جنگی که جهان را تکان داد به وقوع پیوست (آدلر، ۱۳۸۷: ۶۶۷/۲-۶۶۸).

تاریخ این دوران فرانسه را شاید بتوان در سه کلمه خلاصه نمود: تلاش برای پیشرفت. مردم فرانسه در این مدت چه از نظر سیاسی و چه از نظر اقتصادی و اجتماعی در پی کسب پیشرفت بودند. با نگاه به تاریخ فرانسه در دوران مورد بحث متوجه فراز و نشیب‌های بسیار در این کشور می‌شویم. این تغییرات اگرچه در امر سیاست و اجتماع پررنگ‌تر بود اما تنها راه توسعه و رشد این کشور نبود. علاوه بر این عواملی مانند گسترش صنعتی، تأثیر فرهنگ و هنر بر جوامع مختلف، عملکرد حکومت‌ها و رویدادهای بین‌المللی، همگی نقش مهمی در شکل‌گیری مسیر فرانسه از اواخر قرن ۱۸ تا اوایل قرن ۲۰ ایفا کردند. این دوران به‌خصوص قرن نوزدهم

میلاادی، به‌عنوان یک دوره مهم و تعیین‌کننده در تاریخ اروپا و جهان محسوب می‌گردد. این دوران، علاوه بر اثرات مستقیم روی فرانسه، تأثیرات فراوانی در جهان نیز به وجود آورد. یکی از کشورهایی که در این بازه زمانی تغییرات عمده و جالب‌توجهی را تجربه نمود، ایران است. در ادامه به بررسی زمینه تاریخی کشور ایران می‌پردازیم.

پیشرفت و ترقی فرانسه از منظر سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجاری طی قرن ۱۹ میلادی

پیشرفت و ترقی یک کشور، پیش از هر چیز به افزایش آگاهی و دانش ملت آن است. بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه از دیدگاه منابع تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌های ایرانیان عصر قاجار، بینشی منحصربه‌فرد از تبادل فرهنگی بین دو ملت را در طی قرن ۱۹م/ق. ۱۳ه.ق ارائه می‌دهد. در آن زمان فرانسه دستخوش صنعتی شدن و نوسازی قابل‌توجهی بود و به یک قدرت پیشرو اروپایی تبدیل شد. نخبگان ایرانی قاجاری، برای مأموریت‌های دیپلماتیک و مشاهده پیشرفت فرانسه راهی این کشور شدند؛ ایشان تجربیات خود را در سفرنامه‌هایی ثبت کردند که چشم‌انداز در حال تغییر فرانسه را روشن می‌کرد. در ادامه به بررسی علوم و فنون و کارخانجات، به‌عنوان وجوه اصلی ترقی و پیشرفت پرداخته خواهد شد.

در بررسی میزان و شیوه شناخت غرب از دیدگاه ایرانیان قاجاری در قدم اول باید به تفاوت فرهنگی میان ایران شرقی و اروپای غربی پی برد. در دوران مدرن این دو فرهنگ اگرچه از نظر مکانی فاصله زیادی از یکدیگر داشتند اما از نظر زمانی باهم معاصر بودند. برداشت ایرانیان از غرب که بیشتر به لطف حضور دانشجویان و سیاحان ایرانی در اروپا بود تا نگاه‌های درباریان، در اوایل دوران قاجار بیشتر بن‌مایه‌های دینی داشت اما به‌مرور توجه به آزادی و نوع زندگی اروپائیان نیز در نوشته‌های ایشان مشاهده شد. شاید بتوان گفت این مسئله در پیچه‌ای جدید به روی دیدگاه قدیمی ایرانیان از غرب گشود. از ابتدای دوره قاجار هم‌زمان با درخواست دولت‌های اروپایی برای برقراری ارتباط با ایران قاجاری، سیاحان غربی نیز برای بازدید از ایران مشتاق شدند. این اشتیاق آغاز مطالعات شرق‌شناسی را رقم زد. در مقابل آن نیز با حضور سفرا و سیاحان ایرانی در اروپا دیدگاه غرب‌شناسی ایرانیان قوت گرفت. در قرن ۱۹م/ق. ۱۳ه.ق، هم‌زمان با افزایش رفت‌وآمدهای ایرانیان قاجاری به اروپا، به‌مرور احساس حقارتی در ساکنان سرزمین ایران نمودار شد. آنان که به سیاحت غرب رفته بودند در مورد آزادی و حضور اروپائیان و به‌ویژه زنان سخنان بسیاری گفته بودند؛ حالا در نظر داشتند تا با پلید جلوه دادن ایشان در نوشته‌های خود، روح دردمند خویش را تسلی دهند. در آن زمان که اروپا و فرنگ بر ذهن روشنفکران مشروطه تأثیر گذاشته بود و آزادی اساس استقلال و پیشرفت شناخته می‌شد نیز زنان اروپایی مورد توجه موافقان و مخالفان این خیزش ملت ایران بودند. البته باید توجه داشت که شناخت غرب و آشنایی با عجایب فرنگ تنها از سوی ایرانیان رخ نداد و در این زمان اروپائیان نیز بنا به دلایل مختلف به ایران سفر می‌کردند. باین‌حال باید توجه داشت که به همان میزان که مسافران اروپایی در ایران مورد حیرت بودند؛ ایرانیان سیاح نیز در نزد اروپائیان عجیب و جالب دیده می‌شدند. به‌طور کلی این شناخت دوجانبه اساس مطالعات شرق‌شناسی و غرب‌شناسی را فراهم آورد (توکلی طرقي، ۱۳۹۵: ۱۴۸-۱۵۲).

در برخورد با اروپا و فرنگ ایرانیان به‌طور کلی دو موضع ستایش غرب و ستیز با غرب را اتخاذ نمودند. این دو گروه در برخورد با زنان اروپایی دیدگاهی یکسان داشتند. باین‌حال ستایش‌گران بی‌حجابی زنان را راهی برای پیشرفت و درعین‌حال ستیزگران آن را مایه بی‌عفتی و انحراف می‌دیدند. باین‌حال فرنگ ستایان خود را به این نقطه محدود نکردند و در صدد شناخت بیشتر از غرب برآمدند. به‌طور مثال اعتصام‌الدین جونپوری در سفرنامه خود یکی از دلایل پیشرفت غرب را سخت‌کوشی ایشان که در نتیجه تربیت درست کودکان حاصل می‌شود، می‌داند (توکلی طرقي، ۱۳۹۵: ۱۸۷-۱۸۸). در مقابل افرادی مانند میرزا فتاح گرماردی به منمت اروپا و نگرانی خود از آینده ایران و ایرانی پرداخت. وی بر خلاف گذشتگان خود که فرنگ را بهشت می‌دیدند اروپا را در مذلت‌های اخلاقی غوطه‌ور می‌دید (توکلی طرقي، ۱۳۹۵: ۲۰۵).

در سال‌های پایانی منتهی به مشروطه ایران این غرب‌شناسی پیچیده‌تر شد. در عصر حاضر بیشتر به تأثیرپذیری این انقلاب ایران از غرب و رویه سکولاریسم آن اشاره شده است؛ اما واقعیت آن است که تنها تأثیر غرب و شناخت آن باعث مشروطیت در ایران نشد. مدرنیته غربی در ابتدا به‌طور کامل از سوی مشروطه‌خواهان طرد نشد و بخش‌هایی از آن مورد پذیرش قرار گرفت؛ باین‌حال به‌مرور زمان و در نتیجه عدم توانایی در ایجاد هماهنگی بین عناصر غربی و شرقی جزمیت و جنایی ایرانیان مشروطه‌خواه از مدرنیته غربی رخ داد. در این دوران که به عصر بیداری نیز معروف است روشنفکران ایرانی از طریق ترجمه آثار غربی با طرز تفکر مردمان

آن دیار آشنا شدند که چشم‌انداز سیاسی و فرهنگی ایرانیان را دگرگون کرد. به‌طور کلی می‌توان گفت که مشروطیت در صدد بود تا فرهنگ سیاسی ایران را بر پایه‌های لیبرالیسم مدرن غربی مستحکم کند (میرسپاسی، ۱۳۹۳: ۱۲۸-۱۳۰). به‌طور کلی می‌توان شناخت نسبتاً سطحی ایرانیان از اروپا را در غرب‌شناسی ایرانیان قاجاری مشاهده کرد. علت این مسئله را نیز باید در شرایط و شیوه زندگی ایرانیان در مقایسه با اروپا دانست.

شخصی به نام میرزا ابوطالب اصفهانی، اولین سیاح ایرانی بعد از انقلاب کبیر فرانسه، از آن کشور بازدید نمود. این شخص در کتاب خود اشاره کوتاهی به صنعت کشتی‌سازی در فرانسه دارد اما عقیده دارد مردم انگلستان آن را در مقایسه با کشتی‌های کشورشان قوی نمی‌دانند (اصفهانی، ۱۳۵۲: ۲۰۵/۲). به‌طور کلی این نویسنده در کتاب خود اطلاعات سودمندی در مورد تاریخ انقلاب ۱۷۸۹م و ظهور ناپلئون بناپارت، شیوه زندگی مردم فرانسه، معماری و سایر مسائل مربوط به فرانسه و مردم آن دارد. با این حال متأسفانه در مورد پیشرفت و ترقی فرانسه اطلاعاتی ارائه نمی‌دهد.

میرزا محمدصالح شیرازی، از نخستین دانش‌آموختگان ایرانی در اروپا و ناشر روزنامه کاغذ اخبار، به مدت چهار سال به دستور عباس میرزا ولیعهد فتحعلی‌شان قاجار، برای تحصیل به انگلستان رفت. او که برای پیشبرد هدف ولیعهد قاجاری برای درک پیشرفت و ترقی اروپا رفته بود در سفرنامه خود به انقلاب کبیر فرانسه و قدرت‌یابی ناپلئون بناپارت اشاره کرده است (شیرازی، ۱۳۴۷: ۲۷۲-۲۷۴). با این حال وی تنها به پیشرفت و ترقی در انگلستان توجه داشت. دلیل این مسئله را می‌توان در حضور بیشتر نویسنده در کشور انگلستان و آشنایی بیشتر او با آن کشور دانست. نویسنده اطلاعاتی که در مورد فرانسه ارائه می‌کند نیز در انگلستان کسب کرده است. در ادامه به بررسی علوم و فنون از دید این منابع اشاره خواهد شد.

علوم و فنون

از بررسی متن سفرنامه حسین‌خان نظام‌الدوله آجودانباشی برداشت می‌شود که حسین‌خان نظام‌الدوله آجودانباشی با دولت فرانسه بیشتر از دولت انگلستان دوستی داشت و به همین جهت برای آوردن معلمان فنون صنعتی و معامله تفنگ و ابزارآلات جنگی به این کشور سفر کرد. دولت فرانسه نیز کنت دوسرسی را برای استحکام روابط بین دو کشور به همراه چند معلم نظامی به مدت هشت سال به ایران فرستاد. علاوه بر این آجودانباشی یک نفر تفنگ‌ساز، یک بافنده پارچه ماهوت و یک نفر شیشه‌گر نیز با خود به ایران آورد تا کارخانه‌های مربوط را در ایران بنا کنند طبق قرارداد حقوق و مزایای ایشان با دولت ایران بود؛ علاوه بر آن آجودانباشی نیز به هر کدام انعامی نیز داد. در مورد خرید اسلحه از آنجایی که دولت فرانسه هر تفنگ را به قیمت گران سه و نیم تومان می‌داد؛ بنا شد با فروشندگان فرانسوی معامله کنند. در این مورد آجودانباشی با ژنرال داماس که از زبردستان ناپلئون بناپارت بود و خواهش داشت که با ایران همکاری کند قراردادی امضا نمود. قرار شد ژنرال داماس در عوض تحویل اسلحه با ایران، سالی ۱۵۰۰ تومان دریافت کند. او شخصی به نام موسیو دلفور را برای انتقال تفنگ‌ها از فرانسه به ایران معرفی نمود. قرار شد ۳۷ هزار اسلحه جنگی از تفنگ و شمشیر توسط این شخص به ایران وارد شود. همین که خبر به دولت انگلستان رسید در صدد کارشکنی برآمد انگلستان شایعاتی درباره بدعهدی ایران نوشت و منتشر ساخت تا دولت فرانسه قرارداد خود را فسخ کند آجودانباشی نیز در مقابل در نوشتجاتی خلاف ادعای انگلستان را می‌نگاشت. به‌هرحال انگلستان موفق به اجرای نقشه خود نشد و در سال ۱۲۵۵هـ/ق ۱۸۳۹م آجودانباشی به همراه هیئت صنعتی فرانسوی راهی ایران گشت. در خارج از فرانسه نیز خرج سفر و خوردوخوراک همراهان به عهده آجودانباشی بود و دولت فرانسه دخالتی نکرد (آجودانباشی، ۱۳۳۶: ۴۶۹-۴۷۳).

در بررسی سفرنامه حسین‌خان آجودانباشی چند نکته به چشم می‌خورد: ۱. علاقه آجودانباشی به رابطه با فرانسه، شاید بتوان علت این مسئله را در رابطه ایران و انگلستان و نه در شناخت این فرد از فرانسه دانست. ۲. درخواست تسلیحات و معلمین نظامی از فرانسه، گمان می‌رود این موضوع نیز به خاطر بی‌اعتمادی ایران به دیگر قدرت‌های بزرگ آن دوران مانند انگلستان و روسیه بوده است. اگرچه این خرید مستقیماً از دولت فرانسه صورت نگرفت و توسط یک شخص فرانسوی معامله‌ای بین یک کشور و شخص برقرار شد. علت اینکه چرا دولت فرانسه حاضر به فروش اسلحه با قیمتی مناسب‌تر به ایران نشد در حاله‌ای از ابهام است اما می‌توان به این نکته اشاره کرد که قواعد حقوقی فسخ یک‌طرفه قرارداد از جانب یک شخص آسان‌تر و بی‌دردس‌تر از فسخ از سوی یک کشور است. ۳. کارشکنی انگلستان در جریان روابط ایران و فرانسه، این دو کشور اروپایی از دیرباز با یکدیگر رقابتی توأم با خصومت بر سر منافع موجود در آسیا به‌خصوص در هندوستان داشتند. در این بین ایران به‌عنوان پل ارتباطی اروپا و هند از آماج این درگیری

در امان نبود. باین‌حال کشور انگلستان طبق گفتهٔ لسان‌الملک سپهر در روزنامه‌های خود نسبت به رابطه ایران و فرانسه به همتای اروپایی خود هشدار داده و با پاسخ نسبتاً تند فرانسه مواجه شده است (لسان‌الملک، ۱۳۷۷: ۱۴۱۴/۳-۱۴۱۹). ۴. عدم تمرکز روابط ایران و فرانسه بر موضوعات نظامی، این نکتهٔ مثبتی در بررسی روابط دو کشور است. این مسئله نشان از توجه برخی درباریان قاجاری از جمله آجودانباشی به موضوع پیشرفت و ترقی در تمام امور کشور دارد.

از متن کتاب «مرآت‌البلدان» که در سال ۱۸۷۸ م/۱۲۹۵ ه.ق توسط محمدحسن خان اعتمادالسلطنه نوشته شده چنین برداشت می‌شود که شخصی فرانسوی به نام موسیو اوژن بوره با احداث مدرسه در سال ۱۸۳۹ م/۱۲۵۵ ه.ق اساس تربیت و مدرنیته را در تبریز پایه‌گذاری کرد. هدف اصلی او از تأسیس مدرسه آموزش و گسترش زبان فرانسه بود. او هم‌چنین در صدد بود تا با دعوت از کشیشان لازریست ساکن در استانبول به ترویج دین مسیح بپردازد. او در این باره از ناصرالدین شاه قاجار کسب اجازه نمود و در عوض متعهد شد تا ۲۰ نفر از جوانان ایرانی را رایگان تعلیم دهد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۵۹۹). عدهٔ دیگری از صاحب منصبان فرانسوی نیز بودند که حسین خان آجودانباشی برای تعلیم سپاه ایران آورده بود. حسین خان نتوانست امکانات زندگی را برای ایشان فراهم کند لهنّا ایشان شکایت بسیاری از آجودانباشی داشتند مشکل دیگری که برای معلمان نظامی فرانسوی وجود داشت مخالفت روسیه با آموزش قشون ایران توسط ایشان بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۶۰۰).

یکی از نکات جالب‌توجهی که در بررسی کتاب مرآت‌البلدان به چشم می‌خورد، تأسیس یک مدرسهٔ فرانسوی در شهر تبریز است. مؤسس این مدرسه اگرچه هدفی جز اشاعهٔ زبان فرانسوی و دین مسیحی را ندارد اما همین نیز برای رشد پیشرفت و ترقی خواهی در میان ایرانیان قاجاری کاری با اهمیت به نظر می‌رسد. به‌طور کلی چه در دوران گذشته و چه در حال حاضر کشورهای پیشرفته بدون در نظر گرفتن منافع خود در پی توسعهٔ کشورهای عقب‌مانده نیستند با این حساب نباید توقع بیجا از اوژن بورهٔ فرانسوی داشت. او برای نیل به اهداف خود باید توجه و رضایت ناصرالدین‌شاه قاجار را کسب می‌کرد. تحصیل پسران جوان ایرانی در این مدرسه احتمالاً مقدمهٔ اعزام دانشجویان به فرانسه در زمان همین شاه قاجاری بود. از دیگر مسائلی که توجه به آن حائز اهمیت است یکی عدم فراهم کردن امکانات کافی زندگی برای معلمان نظامی فرانسوی توسط آجودانباشی و دیگری کارشکنی و دخالت روسیه در مورد پیشرفت ایران با کمک فرانسه است. در سفرنامهٔ آجودانباشی به این مسئله اشاره شده که به محض خروج این معلمان و صنعتگران از فرانسه، مخارج ایشان از عهدهٔ این دولت خارج گشته و آجودانباشی شخصاً هزینه زندگی ایشان را برعهده گرفته است. باین‌حال علیرغم شکایت این اشخاص از آجودانباشی، خبری از انصراف و بازگشت ایشان به وطن خویش منتشر نشده است. در مورد دخالت روسیه نیز می‌توان به چهار نکته اشاره کرد: ۱. درگیری‌های سیاسی روسیه با فرانسه، ۲. درگیری‌های سیاسی روسیه با ایران، ۳. نگرانی روسیه از دسترسی فرانسه به هند و آب‌های آزاد از طریق ایران، ۴. عدم پیشرفت و ترقی نظامی ایران به‌عنوان رقیب احتمالی در آینده.

از سفرنامهٔ فرخ‌خان امین‌الدوله چنین برمی‌آید که در فرانسه به راه و جاده‌های شوسه بسیار توجه شده بود. در صحرا راه‌هایی را کنده و با آهک و سنگ جاده ساخته بودند و در مورد مسیر کوهستانی نیز، کوه‌ها را سوراخ نموده و از میان آن جاده گذرانده بودند. در مسیر جاده‌ها نیز تابلوهایی وجود داشت که ادامهٔ مسیر و شهرهای پیش رو را نشان می‌داد. او می‌افزاید: راه‌آهن فرانسه به تمام اروپا کشیده شده است. در اینجا به هر شغلی و صنعتی که نگاه می‌کنی حیرت‌انگیز است. خلأوند به شاهان اروپایی چنان قدرتی داده است که هرکنام برای خود اسباب شوکتی فراهم کرده‌اند (سرابی، ۱۳۴۴: ۱۸۵-۱۸۷). از دیگر وسایلی که در فرانسه وجود دارد تلگراف است که در یک ساعت خبری را از چند هزار کیلومتر مخابره می‌کند. در فرانسه برای آسایش و راحتی کارها همه نوع وسیله‌ای وجود دارد که همه از مرحمت خلأوند به بندگان خود است (سرابی، ۱۳۴۴: ۱۸۸). ناپلئون سوم در مجلس شورا در پاریس از اهمیت توجه به پیشرفت و ترقی و افزایش رفاه و آسایش مردم سخن گفت. وی همچنین از اهمیت راه‌آهن در تسریع مسیر ترقی کشورها گفت و خاطر نشان نمود که همهٔ کشورها برای پیشرفت نیاز به راه‌آهن دارند او به نقل از ناپلئون سوم نوشت: باید توجه داشت که خوشبختانه گرانی در فرانسه باعث جلوگیری از پیشرفت و ترقی این کشور نشده است. تصمیم بر این است بدون اینکه اختلالی در امور توسعهٔ کشور رخ دهد مخارج دولت کاهش یابد علاوه بر این تلاش می‌کنم تا در مستعمرات خود مانند الجزایر نیز شاهد پیشرفت و ترقی باشیم. در نهایت از همکاری و تلاش شما نمایندگان برای پیشرفت و ترقی فرانسه کمال تشکر را دارم (سرابی، ۱۳۴۴: ۲۲۷-۲۳۲). شهر رنس با انتشار خبر سفر سفیر ایران به شهرهای صنعتی فرانسه، خواهان حضور ایلچی در

شهر خود شد. فرخ‌خان در این شهر به مشاهده دو مدرسه که یکی از آن‌ها برای دختران بود، رفت. ایلچی از شیوه و طرز تربیت ایشان بسیار حیرت زده شد و چنین نوشت: اگرچه این مورد بسیار برای ما عجیب بود اما در اروپا تربیت را به جایی رسانده‌اند که همه افراد در هر سنی را شامل می‌شود (سرابی، ۱۳۴۴: ۳۲۵). ناپلئون سوم در مجلس شورای فرانسه از پیشرفت در زمینه کشاورزی و افزایش زمین‌های کشاورزی و محصولات آن گفت. علاوه بر این دریاچه سنت ناز و رودخانه کآن نیز برای پهلوگیری کشتی‌ها آماده شده است. وی همچنین از تعمیر و بازسازی چند مدرسه و کلیسا خبر داد که این باعث افزایش تعداد دانش‌آموزان هر دو مکان شده است. به علت جنگ سواستپول و افزایش قیمت‌ها قرار شد مالیات خرده‌فروشان حذف شود تا رفاه مردم کم بضاعت فرانسه تأمین گردد (سرابی، ۱۳۴۴: ۳۷۹-۳۸۱).

سفرنامه «مخزن‌الوقایع» که در طی سفر فرخ‌خان امین‌اللوله به فرانسه نوشته شد نکته مهمی را به ذهن متبادر می‌کند و آن تصور نویسنده از مرحمت الهی و خدادادی بودن پیشرفت و ترقی است، در حالی که می‌دانیم از نظر خدا شرق و غرب فرقی باهم ندارند البته باید در نظر داشت که به گواهی پیر آمده ژوبر فرانسوی برخی از بزرگان ایران قاجاری، مانند عباس میرزا ولیعهد فتحعلی‌شاه، در پی کشف علل واقعی پیشرفت و ترقی اروپا از جمله فرانسه بودند (ژوبر، ۱۳۲۲: ۹۵). با این حال به نظر می‌رسد اکثر ایرانیان، مانند عبدالله سرابی پیشرفت و ترقی فرانسه و اروپا را حاصل لطف الهی و نه تلاش مردم آن کشورها می‌دانند. درباره علت این تفکر می‌توان به دو نکته اشاره کرد: ۱. عدم درک درست از دین اسلام و محدود نمودن تمام جوانب دین به احکام و شرعیات، ۲. عدم درک درست از دینداری فرانسویان، همان‌طور که در فصل پیشین آمد ایرانیان اهالی فرانسه را کاملاً مادی‌گرا می‌دانستند و پیشرفت ایشان را نیز برآمده از همین مسئله می‌دیدند. این در حالی است که فرانسویان پس از انقلاب ۱۷۸۹م تنها کلیسا و دین ساخته آن را کنار گذاشتند و نه اساس مسیحیت را، البته باید به این نکته نیز توجه داشت که تنها مسئله ترک ظاهر دین باعث پیشرفت فرانسویان نبود و مسائل دیگری نیز از جمله اهداف ناپلئون سوم هم در این موضوع دخالت داشت. همان‌طور که در فصل پیشین گفته شد ناپلئون سوم برای جلوگیری از شورش‌های مردم فرانسه به ارتقاء سطح زندگی مردم در امور مختلفی پرداخت. حاج سیاح در سفرنامه خود می‌نویسد: در ورسای به اکل نرمان یعنی مدرسه نرمان رفتیم. در این مدرسه علوم را به خوبی آموزش می‌دادند و من از هر کدام از دانش‌آموزان سؤالی می‌پرسیدم به خوبی جواب می‌داد؛ خیلی خوب بود که ایشان از من چیزی نپرسیدند. زمانی که از من پرسیدند که مدارس کشور ما بهتر است یا کشور شما، گفتم کشور ما! چون ما درس صلح و دوستی به کودکان خود می‌دهیم اما شما از صنایع خود برای کشتن انسان‌ها استفاده می‌کنید. در جواب اینکه گفتند داشتن علم مهم است نه طرز استفاده از آن، گفتم علم آدم کشتن به کار ما نمی‌آید (سیاح محلاتی، ۱۳۶۳: ۱۷۱). زمانی نیز به باغ‌وحش رفتیم و از اینکه چرا حیوانات بیچاره را در قفس نگاه‌داری می‌کنند شکایت کردم، ایشان گفتند در کشور ما این حیوانات در نهایت راحتی در باغ‌وحش‌ها زندگی می‌کنند اما در کشور شما نه تنها حیوانات بلکه خودتان نیز آزادی و راحتی ندارید؛ حرفی برای گفتن نداشتیم و سخن او را تأیید کردم (سیاح محلاتی، ۱۳۶۳: ۱۷۸). در شهر روتن کلیسایی را دیدم که تبدیل به اسطبل شده بود. کالسکه‌چی گفت ما خود را از شر کلیسا و دین آن خلاص کردیم؛ زیرا ایشان در ظاهر دین‌دار اما در واقع مال مردم‌خور بودند. از میزان آگاهی این فرد حیرت کردم و آرزو کردم کاش این آگاهی در همه‌جا پابنده باشد (سیاح محلاتی، ۱۳۶۳: ۵۲۲-۵۲۳).

این سیاح ایرانی که خوشبختانه نسبت به دیگران سیاحان ایرانی از آزاداندیشی بیشتری برخوردار است در سفرنامه خود به نکات مهمی اشاره می‌کند. از جمله این نکات طعنه و گوسزدی است که در مورد راه‌آهن ایران می‌گوید. اینکه در مقابل یک کشاورز فرانسوی راجع به چیزی که در ایران وجود ندارد نمی‌تواند حرفی بزند در ظاهر یک ناتوانی ساده و در واقع تلنگری برای بیداری است. در این جا به نظر می‌رسد که حاج سیاح تلاش دارد تا از زبان فرانسویان حرف‌های خود را بزند. چنان‌که از بررسی داستان‌ها و دیوان‌های شعر مانند آثار عبید زاکانی و پروین اعتصامی برمی‌آید در طول دوران قاجار به دلیل خفقان سیاسی و اجتماعی، مردم حق اظهار نظر مستقیم در انتقاد از دربار و حکومت را نداشتند. به این جهت از زبان دیگران حرف‌های خود را به گوش می‌رسانند. در این جا نیز سیاح تلاش نموده تا از زبان اشخاص فرانسوی به انتقاد از وضع جامعه عصر قاجاری بپردازد. این شکل از بیداری موید و مبشر ایجاد اتفاقی بسیار بزرگ در تاریخ روزگار قاجار، یعنی انقلاب مشروطه، است.

ناصرالدین شاه در سفرنامه دوم خود به فرانسه چنین نوشت: یک نفر مهندس روسی به نام بلوچوسیب چراغ برق الکتریسیته را اختراع کرده است. در خود روسیه، کشورهای دیگر اروپا و دیگر شهرهای فرانسه جز پاریس، این اختراع رواج ندارد. آن قدر این

چراغ‌ها اطراف را روشن می‌کند که اصلاً معلوم نیست که شب شده است (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۹: ۱۵۷). متأسفانه از نام و نشان دقیق این مهندس روسی اطلاعی در دست نیست. تنها ناصرالدین‌شاه به نام و کار او اشاره نموده است. باین‌حال باید توجه داشت تا آنجا که شواهد تاریخی نشان می‌دهد می‌توان اذعان داشت روس‌ها برق را اختراع نکردند. نکته‌ای که در اینجا به چشم می‌خورد موضوع عدم اشاعهٔ چنین اختراع مفید و مهمی در سطح جهان است. در بررسی علت این رواج در پاریس، پیشتر نیز اشاره شد که پاریس به گواهی سفرنامه‌های قاجاری، توریست و مسافر بیشتری به خود جذب می‌کرد، شاید بتوان گفت میزان بالای جذب گردشگر مقامات فرانسوی را واداشته که برای رفاه بیشتر این مسافران به نورپردازی در شب و استفاده از چراغ برق روی آورند. اعتمادالسلطنه در روزنامهٔ خاطرات خود که در طی سال‌های ۱۸۷۵-۱۸۹۶/م ۱۲۹۲-۱۳۱۳ ه.ق نوشته شد می‌گوید: پانزده سال من، ده سال پیش از آن معتمدالملک و قبل‌تر نیز در دوران ولیعهدی ناصرالدین‌شاه دیگران به ایشان فرانسوی آموخته‌اند اما شاه از شدت کار یا حواس‌پرتی اصلاً یاد نگرفته‌اند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۷۷). ناصرالدین‌شاه به من دستور دادند تا روزنامه‌های مربوط به دوران ناپلئون اول را از دولت فرانسه درخواست کنم (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۳۴۱). امین‌السلطان می‌گفت در نوشته‌های وزیر خارجه انگلیس کاغذ ملکم خان ناظم‌الدوله بود که نوشته بود وزیر خارجه این کشور از انتشار روزنامه‌های فرانسوی در ایران رضایت ندارد و خواستار توقف آن است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۳۷۹-۳۸۰). دولت آمریکا با اینکه جمعیتی کمتر از ایران دارد برای اکسپزیسیون پاریس پنجاه هزار تومان خرج کرده است تا نام کشور و ملت خود را در همه‌جا پراوازه کند؛ اما دولت ایران به خاطر پانزده هزار تومان و نداشتن انسان لایق نتوانست در این نمایشگاه به‌خوبی ظاهر شود. در طول این سفر ۱۷۰ هزار تومان خرج شد که هیچ فایده‌ای برای مُلک و ملت نداشت، کاش حداقل ده هزار تومان آن را برای نمایشگاه صرف می‌کردیم که آبروی ایران و ایرانی نرود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۶۵۶-۶۵۷). در خانهٔ دکتر شنیدر شنیدم دولت ایران در ازای ده هزار تومان حق حفاری و اکتشاف آثار باستانی را به یک شرکت فرانسوی داده است. اگر دولت خود اقدام به این کار می‌کرد فایدهٔ بیشتری می‌برد؛ با این حال چون این کار به یک کشور پیشرفته اختصاص داده شده است به نظر می‌رسد برای ایران نیز فایدهٔ علمی داشته باشد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۱۰۴۷).

اعتمادالسلطنه در مورد جمعیت آمریکا اشتباهی فاحش دارد. جمعیت این کشور در آن زمان بیشتر از ایران بود. از بررسی این کتاب نکات جالب‌توجهی را می‌توان دریافت، از جمله: ۱. چرا ناصرالدین ولیعهد فرانسوی یاد می‌گرفت؟ گمان می‌رود این زبان، تنها زبان خارجی آموختنی به ولیعهد نبوده است. باین‌حال می‌توان علت آموزش این زبان را در این مورد دانست که با توجه به آغاز روابط دو جانبه بین ایران و فرانسه از دوران فتحعلی‌شاه قاجار و عدم توانایی ایرانیان در خواندن و درک فرانسه در ابتدای این رابطه، همان‌طور که در فصل سوم اشاره شد دربار برای جلوگیری از وقوع چنین مشکلاتی در صد آموزش این زبان به ولیعهدان بعدی برآمد. ۲. توجه ناصرالدین‌شاه به روزنامه‌های فرانسوی و کارشکنی انگلستان در این مورد، درباره کارشکنی‌های انگلستان پیشتر توضیحاتی ارائه شد اما در رابطه با روزنامه‌های فرانسوی باید به این نکته توجه داشت که نه‌تنها از کشور فرانسه روزنامه به ایران می‌آمد بلکه روزنامه‌ای به زبان فرانسوی نیز با نام «پژواک ایران» زیر نظر محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در دورهٔ ناصری به چاپ می‌رسید این روزنامه به سردبیری بارون دونورمان در تهران چاپ می‌شد در شمارهٔ اول این روزنامه یکی از علل چاپ و انتشار آن برداشت نادرست و شتاب‌زدهٔ مسافران فرانسوی از ایران در مقایسه با اوضاع واقعی ایران ذکر شده است. (Baron de Normann, 1885: 1). ۳. عدم حضور قابل‌توجه ایران در نمایشگاه پاریس، البته ناصرالدین‌شاه در سفر دوم به فرانسه از وجود بخش ایران و حسینعلی معمار به‌عنوان طراح آن در نمایشگاه پاریس خبر می‌دهد (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۹: ۱۵۴). باین‌حال موضوعی که اعتمادالسلطنه به آن اشاره دارد مربوط به سفر سوم ناصرالدین‌شاه به فرانسه است. ۴. حضور باستان‌شناسان فرانسوی در ایران، منظور اعتمادالسلطنه از شرکت فرانسوی، مادام دیولافوا و همسرش طی حضور ایشان در سال ۱۸۹۴-۱۸۹۵/م ۱۳۱۲-۱۳۱۳ ه.ق است. دیولافوا در سفرنامهٔ خود که در جریان سفرش به ایران نوشت به این موضوع اشاره دارد (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۱۴۳). اینکه اعتمادالسلطنه از موضوع چنین مهمی با خیال اینکه چون اکتشاف از سوی فرانسویان به‌عنوان اهالی یک کشور پیشرفته رخ می‌دهد به‌سادگی می‌گذارد عجیب به نظر می‌رسد با این حال نمی‌توان آن را صرف بی‌توجهی این فرد به تاریخ ایران باستان دانست. به‌رحال در آن زمان هنوز شناخت ایرانیان از فرانسویان اندک بود. اعتمادالسلطنه در کتاب دیگر خود «تاریخ منتظم ناصری» از یکی از مهم‌ترین اختراعات در جریان انقلاب کبیر فرانسه، یعنی گیوتین، نام می‌برد. او می‌نویسد: یک پزشک فرانسوی به نام

گلیوان در سال ۱۷۹۱م/۱۲۰۶ه.ق، چرخ‌آلات اختراع کرده است که به واسطه آن سرانسان به راحتی از تنش جدا می‌شود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴: ۱۴۱۹/۳). شاید بتوان این عصای دست روبسپیر را یکی از دلایل نگاه ایران به فرانسه به عنوان یک کشور خشن دانست. پیرزاده نائینی در سفرنامه خود می‌نویسد: اکسپوزیسیون یا نمایشگاه پاریس را با هدف نمایش محصولات کشاورزی و حیواناتی که مردم به خوبی و درشتی پرورش داده‌اند ساخته شده است. زارعان دیگر نیز آمده و این پیشرفت‌ها را مشاهده و در زمین‌های خود استفاده می‌کنند. به واسطه همین اتفاق محصولات کشاورزی در فرانسه بسیار باکیفیت و خوشمزه است (پیرزاده نائینی، ۱۳۴۲: ۲۱۶-۲۱۷). در پاریس همه چیز در حد کمال و عالی است. همه مردم از فقیر تا غنی از وسایل عالی و مرغوب استفاده می‌کنند و وسایل قدیمی را دور می‌ریزند. اهالی فرانسه برای خرید بذرهای مرغوب و محصولات عالی به نمایشگاه پاریس می‌آیند. در بیرون از نمایشگاه نیز وسایل مربوط به کشاورزی و کشت محصول فروخته می‌شود. اوضاع کشاورزی در فرانسه هر سال در حال پیشرفت و ترقی است (پیرزاده نائینی، ۱۳۴۲: ۲۲۱-۲۲۲). وضع لوله‌کشی در پاریس به این شکل است که از رودخانه سن لوله‌هایی را به سراسر شهر کشیده‌اند که با کمک تلمبه آب را انتقال می‌دهند و شیرهای آب نیز برای استفاده راحت از این لوله‌ها تعبیه شده است (پیرزاده نائینی، ۱۳۴۲: ۲۸۹).

متأسفانه همان‌طور که در فصل پیشین اشاره شد، به نظر می‌رسد سفرنامه نائینی سرشار از اغراق و بزرگ‌نمایی است. در اینجا نیز پیرزاده در بحث گستردگی و همگانی بودن علوم و فنون در فرانسه به این نکته اشاره دارد که همه مردم با ورود نوع جدید یک کالا، مدل قدیمی آن را کنار می‌گذارند و این مسئله بین فقیر و غنی تفاوتی ندارد. این مسئله چندان منطقی به نظر نمی‌رسد اما باعث ایجاد این پرسش می‌شود که چرا پیرزاده چنین برداشتی دارد؟ به نظر می‌رسد این شخص نخواستار یا نتوانسته در تمام محله‌های شهر پاریس قدم بگذارد تا وضع زندگی تمام اقشار جامعه فرانسوی را مشاهده کند؛ بنابراین با توجه به حضور در خیابان و محله‌هایی که مردم از زندگی خوبی برخوردار بودند وضع ایشان را به کل شهر تعمیم داده است. نکته دیگری که در بررسی سفرنامه او به چشم می‌خورد موضوع پیشرفت کشاورزی است. اینکه پیرزاده از درشتی و خوبی محصولات کشاورزی تعجب می‌کند نشان می‌دهد که در ایران آن زمان چنین چیزی اصلاً وجود نداشته است و محصولات کشاورزی در ایران کوچک و بی‌کیفیت بودند.

میرزا نصرالله طباطبایی دیبا ملقب به ناصرالسلطنه در سفرنامه خود که در جریان سفرش همراه مظفرالدین‌شاه به فرانسه در سال ۱۹۰۲-۱۹۰۵م/۱۳۲۰-۱۳۲۳ه.ق نوشته است، درباره پیشرفت علوم و فنون فرانسه و علل عقب‌ماندگی ایران در این زمینه می‌نویسد: فرانسه از متمن‌ترین کشورهای دنیا است. مردم این کشور در صنعت و فنون ترقی بسیاری دارند و در علوم نیز آوازه دوران هستند (طباطبایی دیبا، ۱۳۹۰: ۲۳۶). علت آبادی فرانسه و اروپا از تعاون و همکاری است و علت عقب‌ماندگی ما مردم ایران همه از نفاق و دشمنی است. مردم و ما درباریان جز به جان هم افتادن و زیر بار ظلم رفتن کار دیگری نمی‌کنیم. علت این مسئله نیز به خاطر نبود قانون و نداشتن حقوق است (طباطبایی دیبا، ۱۳۹۰: ۲۳۸). در پاریس هر روز بالن هوا می‌کنند و مردم برای تماشای شهر از بالا، سوار آن می‌شوند. در این فکر هستند که این وسیله را ارتقاء داده و در آسمان رفت‌وآمد کنند هنوز که موفق نشده‌اند تا در آینده چه اتفاقی افتد (طباطبایی دیبا، ۱۳۹۰: ۲۴۴). مظفرالدین‌شاه برای مشاهده مانور نظامی فرانسه به شهر اینپال رفتند. در این مانور شش هزار سرباز و هفتصد سوار و توپ‌چی در نهایت نظام به نبرد پرداختند. همچنین در اینجا توپی دیده شد که هشت تیر در یک دقیقه شلیک می‌کرد. توپی نیز بود که در زیر گنبدی آینه‌دار قرار داشت که از فاصله دو هزار متری هدف را نشان می‌دهد و توپ به راحتی به سمت هدف شلیک می‌کند (طباطبایی دیبا، ۱۳۹۰: ۲۴۹). فرانسویان در علم و صنعت به جایی رسیده‌اند که عقل حیران است. اگر همه آنچه دیده می‌شود به نگارش درآید به نویسنده تهمت دروغ‌گویی خواهند زد. باین حال هوش ایرانیان از فرانسویان بسیار بیشتر است اما مردم ایران از این توانایی در راه‌های غلط مانند دزدی و قمار و فرانسویان از هوش و ذکاوت خود در راه ساخت ابزار و ترقی کشورشان استفاده می‌کنند؛ برای همین هوش ایرانی هیچ نتیجه‌ای ندارد. اسباب‌بازی بچه‌های فرانسوی به این شکل است که با چوب شکل حیواناتی را روی تخته چوبی درآورده‌اند و کنار محل قرارگیری هر کلام اسم، محل زندگی و فایده آن حیوان را نوشته‌اند؛ به این ترتیب بچه هنوز که مدرسه نرفته است با حروف و اعداد و خواندن آن‌ها آشنا می‌شود. درحالی‌که در ایران، بچه را در کوچه و خیابان رها می‌کنند تا با خاک‌بازی و دعوا با همسالان وقت خود را تلف کند. زمانی هم که پدر بخواهد فرزند را تربیت کند مادر به خاطر مهر مادری دخالت کرده و نمی‌گذارد. البته که اوضاع مدرسه در ایران نیز تعریفی ندارد. در پایتخت

فقط یک دارالفنون است که آن هم قدمتی پنجاه ساله دارد. علوم کافی و خوبی نیز در مدارس آموزش داده نمی‌شود. مدرسه برای دختران نیز که اصلاً وجود ندارد. به دختران فقط آموزش خانه‌داری داده می‌شود. در نمایشگاه پاریس به وسیله سینموفتوگراف تصاویر زیادی از جمله میکروب، معدن انسان و کره ماه را نشان می‌دهند. در موزه لوور تابلوها و وسایل قدیمی بسیار زیبایی وجود دارد. اغلب این آثار از ایران و عربستان است. ما مردم، این آثار که هر کدام چند میلیون قیمت دارد را مفت از دست داده‌ایم. در پاریس مترو، خطوط تلگراف و لوله‌کشی‌ها در زیر زمین قرار دارد. متروی پاریس دو سر شهر را به هم وصل می‌کند. روی سطح زمین نیز مکان‌هایی را برای ورود و خروج مردم سوراخ کرده‌اند (طباطبایی دیبا، ۱۳۹۰: ۲۷۲-۲۸۶).

ناصرالسلطنه از جمله روشنفکرانی بود که در پی ایجاد تغییر در جامعه ایران قاجاری بود. در اینجا با دیدگاه و طرز فکر او آشنا می‌شویم. همان‌طور که در فصل پیشین آمد در این زمان زمره‌های مشروطه‌خواهی در بین درباریان و قشر تحصیل کرده جامعه شنیده می‌شد. بازدید از فرانسه و به‌خصوص پاریس، تأثیر زیادی بر روی ناصرالسلطنه گذاشته است. یکی از نکاتی که از بررسی این سفرنامه به چشم می‌خورد بازدید از سپاه فرانسه توسط مظفردالدین شاه است. اینکه مظفردالدین شاه نیز به سپاه و نظام فرانسه و بازدید از آن علاقه‌مند است نشان از آن دارد که همچنان زور توجه به امور نظامی بر توجه به امور علمی در نظر شاه ایران می‌چربد. به هر حال مشاهده علوم و فنون فرانسه به‌عنوان یکی از جنبه‌های پیشرفت و ترقی، باعث برانگیخته شدن نگاه تحقیرآمیز نویسندگان به اوضاع ایران و در نتیجه آغاز مشروطه از سوی امثال ناصرالسلطنه شده است. آیا این نگاه تا دوران مشروطه ادامه داشت؟ آیا در رسائل مشروطه به این مسئله و اهمیت علوم و فنون در پیشرفت کشور توجه شده است؟ در ادامه به بررسی رسائل مشروطه و تأثیر علوم و فنون فرانسه بر نگاه ترقی‌خواهانه روشنفکران آن زمان پرداخته خواهد شد.

از بررسی متن چهار رساله از رسائل مشروطه که به علوم و فنون فرانسه پرداخته‌اند دو نکته را می‌توان دریافت: ۱. درحالی‌که عده‌ای از مردم آموزش زبان فرانسوی و علوم غربی در مدارس اروپایی ایران را برخلاف دین و آیین اسلام می‌دانند؛ گروهی این مسئله را آغاز ترقی و اساس سلطنت در نظر می‌گیرند. موافقان این مسئله با این منطق که برای مقابله با علوم غربی و حفاظت از کودکان ایران در برابر تفکرات ضد دین غربی، نیاز به دانش و بینشی در سطح ایشان داریم، مردم را تشویق به آموزش در این مدارس می‌کنند. درحالی‌که مخالفان عقیده دارند آموزش علوم جدید و تربیت «مهندسان و فرانسه‌دان» سودی برای کشور و ملت ایران ندارد (زرگری نژاد، ۱۳۸۷: ۳۳۰/۱، ۵۶۰، ۵۶۷-۵۸۳). ۲. ادعای موافقان یادگیری علوم جدید فرانسوی درباره تاریخچه اهمیت علوم و فنون در فرانسه از زمان ناپلئون اول (زرگری نژاد، ۱۳۹۵: ۱۳۹۵/۱)، متأسفانه درباره این موضوع در هیچ‌کدام از منابع تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌های طول دوران قاجار اشاره‌ای نشده است. به نظر می‌رسد رسائل نویسان در این مورد تنها در صدد ایجاد دلیلی برای تصدیق سخنان خود بودند. بررسی رسائل مشروطیت نشان می‌دهد اگرچه در طول دوران ۱۱۲ ساله آشنایی ایران با فرانسه، وجوه مختلفی از پیشرفت و ترقی این کشور برای قاجاریان آشکار شد با این حال هنوز بودند عده‌ای مخالف پیشرفت و در نتیجه آسایش و رفاه مردم ایران بودند. هدف اصلی ایشان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد؛ اما به نظر می‌رسد تعصبات دینی، جهل و نادانی از علل عمده آن باشد. از دیگر وجوه پیشرفت و ترقی احداث کارخانجات است. در منابع ایرانی از توجه ایرانیان به کارخانجات فرانسوی اشاره شده است که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد.

کارخانجات

در کتاب «مخزن‌الوقایع» نوشته شده است: بعد از پایان مأموریت سیاسی، فرخ‌خان در سال ۱۸۵۶م/۱۲۷۳ه.ق، به دستور ناصرالدین شاه و بزرگان دربار به بازدید از دو شهر صنعتی اِلف و رُوان و خرید برخی ابزارآلات صنعتی برآمد. به همین جهت با شخصی به نام موسیو دِیل که تاجری فرانسوی و خیرخواه دولت و ملت ایران بود آشنا شد؛ بنا شد این فرد در صدد ایجاد راه‌های تجاری با ایران برآید. در اولین اقدام قرار شد او چرخ‌های پلیه ابریشم‌کشی به ایران وارد نماید. وی همچنین قول داد که با این اتفاق قیمت ابریشم ایران چندین برابر شود. وی همچنین به این نکته اشاره کرد که به علت عدم تصفیه درست ارزش این کالا در ایران پایین‌تر است. در ایران به علت عدم رابطه با اروپا و نبود وسایل جدید نمی‌توان از منابع طبیعی به درستی استفاده نمود. موسیو دِیل توصیه کرد حالا که ایران و فرانسه قرارداد تجاری امضا نموده‌اند دولت ایران از این فرصت نهایت استفاده را ببرد زیرا فرانسه غرضی جز دوستی با ایران و کمک به پیشرفت آن کشور ندارد. تاکنون روابط تجاری بین دو کشور به واسطه عثمانی و روسیه بوده است؛ حالا که این رابطه بدون واسطه شکل گرفته به نفع هر دو طرف ایران و فرانسه خواهد بود. از طرفی زمانی که فروشنده و

خریدار رونق تجارت را مشاهده کنند بیشتر در صدد پیشرفت آن برمی‌آیند و در نتیجه ایران نیز مانند دیگر کشورهای اروپایی پیشرفت خواهد کرد. وی همچنین گفت در هیچ کشوری جز از راه تجارت وسایل پیشرفت و ترقی فراهم نیامده است (سرابی، ۱۳۴۴: ۲۶۷-۲۷۰). فرخ‌خان پس از آن در صدد بازدید از کارخانه‌های پاریس برآمد صاحبان کارخانجات که اشتیاقی سفیر ایران برای مشاهده کارخانه‌ها را مشاهده کردند از ایشان دعوت کرده و استقبال نمودند. اولین جایی که فرخ‌خان به بازدید آن پرداخت کارخانه‌های روستای شونی در نزدیک پاریس بود. ایشان در آنجا به مشاهده کارخانه جوهر گوگرد پرداختند. دومین محل، کارخانه قلیاسازی بود که در شیشه‌گری استفاده می‌شد. کارخانه‌های شیشه‌گری، آهنگری، قلع‌سازی و آینه‌سازی از دیگر مکان‌هایی بود که فرخ‌خان به بازدید آن‌ها پرداخت. در جمع‌تجار معروف فرانسه ایشان از این بابت که راه‌های ایران ناامن است و امکان تجارت بین دو کشور وجود ندارد ابزار ناراحتی کردند. فرخ‌خان گفت که این‌ها همه شایعه است که رقیبان در کشورهای همسایه ساخته‌اند؛ زیرا اجناس ما کیفیت بهتری نسبت به کالاهای ایشان دارد. آنان قصد دارند تا از این طریق منافع خود را عملی کنند. هدف سفر من به فرانسه در واقع برداشتن این موانع و ایجاد یک رابطه تجاری مستقیم و بی‌واسطه است. شاه ایران علاوه بر درخواست معلم نظامی از فرانسه در صدد ایجاد روابط تجاری نیز هستند. تجار سخنان فرخ‌خان را تصدیق کردند و به تجارت با ایران رغبت نشان دادند (سرابی، ۱۳۴۴: ۲۷۱-۲۸۰). اهالی شهر البف عقیده داشتند که از جمله دلایل ترقی این شهر آن است که ۳۰ سال قبل با وجود جمعیت اندک کار خود را آغاز و امروزه با افزایش جمعیت، رونق تجاری هم به دست آورده است (سرابی، ۱۳۴۴: ۳۱۷).

از بررسی این کتاب، سه نکته را می‌توان دریافت: ۱. توجه ناصرالدین‌شاه و درباریان او به کارخانجات و پیشرفت و ترقی فرانسه، بیشتر نیز به توجه ایشان به علوم و فنون فرانسه پرداخته شد. نکته‌ای باید به آن توجه کرد نتیجه این توجه است؛ آیا بازدید از کارخانه‌های فرانسوی باعث ایجاد این کارخانه‌ها در ایران شد؟ متأسفانه در منابع تاریخ‌نگاری دوره قاجار به این مسئله اشاره‌ای نشده است. با این حال با توجه به عدم آگاهی کافی مردم، وجود شاه و درباریان ناکارآمد و در نهایت کارشکنی دیگر قدرت‌های اروپایی، استفاده از کارخانجات و علوم فنون فرانسوی در ایران بعید به نظر می‌رسد. ۲. در طول تاریخ کسانی بیش و پیش از ایرانیان دلسوز ملوک ایران بودند؛ یک نمونه موسیو دبل، به نظر می‌رسد این فرد واقعاً در پی پیشرفت و ترقی ایران بود. وی با سخنانش چراغی در ذهن فرخ‌خان روشن نمود اما منبعی راجع به اینکه در راستای کمک به ایران از مرحله حرف فراتر رفته باشد وجود ندارد. ۳. موضوعی که اهالی شهر البف مطرح نمودند اینکه شهر البف از گذشته با وجود جمعیت اندک به رونق و استفاده از کارخانه‌هایشان ادامه دادند نشان از آن دارد که رمز اصلی پیشرفت و ترقی از ممارست و پیوستگی می‌گذرد نه امور ماورالطبیعی، متأسفانه ایرانیان عصر قاجار توجهی به این پیوستگی نداشتند.

ظهیرالدوله در سفر اول مظفرالدین‌شاه قاجار به اروپا همراه بود. او در سفرنامه خود در ۶۰ صفحه به توضیح فرانسه، معماری پاریس، بازدید همراه مظفرالدین‌شاه از نمایشگاه بین‌المللی پاریس و حضور در شهر کنت رکسویل برای معالجه شاه قاجار صحبت کرده است (ظهیرالدوله، ۱۳۹۵: ۱۰۹-۱۶۹). مظفرالدین‌شاه سه سفر به فرانسه طی سال‌های ۱۸۹۸-۱۹۰۵ م/۱۳۱۶-۱۳۲۳ ه.ق داشت. وی از سفرهای خود سفرنامه‌هایی نگاشته است. او در دو سفرنامه اول و دوم نوشته است: صنایع السلطنه را برای خرید دستگاه چاپ روزنامه به پاریس فرستادم (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۶۳: ۹۱). به عکاس باشی دستور دادم وسایل سینموفتوگراف را خریده با ایران بیاورد تا به نوکران دربار نشان بدهم (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۶۳: ۱۵۵). نظراً قاً یمین السلطنه می‌گفت با اتومبیل شش‌ساعته از پاریس آمده است و این وسیله از راه‌آهن خیلی سریع‌تر است. رفته پایین تا اتومبیل را ببینم، شکل جالبی داشت دستور دادم برای من نیز یکی بسازند. شمس‌الملک را نیز برای نظارت بر ساخت، به کارخانه مربوط فرستادم (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۸۲: ۱۰۷). در نمایشگاه پاریس در جایی چند قالی تبریز دیدیم و خیلی خوشحال شدیم از اینکه کالای ایران تا پاریس آمده است. افسوس که تاجران و کاسبان ایرانی از لذت فروش محصولات در خارجه و کسب سود بیشتر محروم هستند (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۸۲: ۱۲۷).

از بررسی این دو سفرنامه چند نکته را می‌توان دریافت: ۱. ورود سینما به ایران برای اولین بار، این مسئله اگرچه تنها برای سرگرمی شاه و درباریان بود اما به هرحال قابل تقدیر است؛ زیرا آغازی بر اشاعه هنر هفتم بین ایرانیان در سال‌های بعد بود. به هر حال مظفرالدین‌شاه برای درمان و استفاده از آب‌های معدنی به فرانسه رفته بود. شاید بتوان وی را به واسطه بیماری از توجه به پیشرفت و ترقی معاف کرد؛ کما اینکه پدرش در عین سلامت جسم توجهی به پیشرفت و ترقی فرانسه نداشت. ۲. دستور ساخت اتومبیل، این مورد نیز با آغاز آن توسط مظفرالدین‌شاه در ایران رقم خورد. ۳. عدم توجه ایرانیان به صادرات از دید مظفرالدین‌شاه، در این

مورد نمی‌توان شاه را مقصر ندانست. راه تجارت آسوده از سیاست روشن و مطمئن می‌گذرد؛ مسئله‌ای که در طول دوران مظفری به چشم نمی‌خورد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با عنوان "بررسی پیشرفت و ترقی فرانسه از منظر سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجاری طی قرن ۱۹ میلادی" کوشید تا با تحلیل منابع فارسی دوران قاجار به سؤال "ایرانیان قاجاری چه برداشتی از پیشرفت و ترقی در فرانسه قرن نوزدهم داشتند؟" پاسخی دقیق و درخور دهد. قرن نوزدهم دوران تحولی را برای فرانسه رقم زد که با پیشرفت‌های صنعتی، سیاسی و اجتماعی مشخص شد. بررسی این دوره از دریچه سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجاری چشم‌اندازی منحصر به فرد از پیشرفت فرانسه و نفوذ جهانی آن به دست می‌دهد. این منابع فارسی به‌عنوان سوابق ارزشمندی از مشاهدات بین‌فرهنگی عمل می‌کنند. این گزارش‌ها آشکار است که پیشرفت‌های فرانسه در زیرساخت‌ها، علم، آموزش و حکومت‌داری به‌عنوان ویژگی‌های تعیین‌کننده پیشرفت آن برجسته شده است. این تحولات بر نقش فرانسه به‌عنوان چراغ مدرنیته و الهام‌بخش تفکر اصلاح‌طلبی در ایران تأکید کرد. منابع تاریخ‌نگاری نیز به نقش محوری فرانسه در شکل‌گیری ایدئولوژی‌های سیاسی مدرن و دیپلماسی بین‌المللی تأکید می‌کنند. آرمان‌های روشنگری و میراث‌های انقلابی که در فرانسه قرن نوزدهم نفوذ کرد به‌شدت در میان روشنفکران اصلاح‌طلب قاجاری طنین‌انداز شد. در خاتمه پیشرفت و ترقی فرانسه در این قرن آن‌گونه که از طریق سفرنامه‌ها و منابع تاریخ‌نگاری قاجار مشاهده می‌شود، نه تنها دستاوردهای این کشور، بلکه پیچیدگی‌های آن را نیز آشکار می‌کند. این دیدگاه دوگانه بر پایه تحسین و انتقاد بر نقش برخوردارهای بین‌فرهنگی تأکید و راه را برای تکامل فکری از آن دوران فراهم می‌کند. به‌طور کلی باید توجه داشت که ایرانیان قاجاری تا پیش از انقلاب مشروطه صرفاً به پیشرفت‌های نظامی فرانسه و در آستانه آن انقلاب به مسائل اجتماعی و فرهنگی توجه داشتند. میزان آشنایی نخبگان ایرانی با توسعه و ترقی فرانسه از ابتدای دوره قاجار با نزدیک شدن به دوران مشروطه پیشرفت چشم‌گیری داشت. با مطالعه این روایات، محققان امروز به بینش عمیق‌تری در مورد پیوستگی فرآیندهای مدرنیزاسیون جهانی و تأثیرات متقابل اروپا و ایران دست می‌یابند.

منابع

- آجوداناشی، ح. (۱۳۵۶). شرح ماموریت حسین‌خان نظام‌الدوله آجوداناشی، اشرفی، تهران.
- آدلر، ف. (۱۳۸۷). تمدن‌های عالم، ترجمه: محمدحسین آریا، جلد دوم، امیرکبیر، تهران.
- اصفهانی، ا. (۱۳۵۲). مسیر طالبی فی بلاد افرنجی، جلد دوم، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، تهران.
- اعتمادالسلطنه، م. (۱۳۶۴). تاریخ منتظم ناصری، تصحیح: محمد اسماعیل رضوانی، دنیای کتاب، تهران.
- (۱۳۵۰). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، امیرکبیر، تهران.
- (۱۳۶۷). مرآت‌البلدان، دانشگاه تهران، تهران.
- آمده ژوبر، پ. (۱۳۲۲). مسافرت به ارمنستان و ایران، ترجمه: محمود هدایت، تابان، تهران.
- پیرزاده نائینی، م. (۱۳۴۲). سفرنامه حاجی پیرزاده، دانشگاه تهران، تهران.
- توکلی طرقي، م. (۱۳۹۵). تجدد بومی و بازاندیشی تاریخ، کتاب ایران‌نامه، تورنتو.
- دالین، و. و دیگران. (۱۳۶۶). تاریخ فرانسه، ترجمه: فریدون شایان، جلد دوم، پیشرو، تهران.
- دیولافوا، ژ. (۱۳۷۱). ایران - کلد و شوش، ترجمه: علی محمد فره‌وشی (مترجم همایون)، دانشگاه تهران، تهران.
- زرگری‌زاد، غ. (۱۳۸۷). رسایل مشروطیت (مشروطه به روایت موافقان و مخالفان)، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، تهران.
- (۱۳۹۵). سیاست‌نامه‌های قاجاری - سی و یک اندرزنامه‌ی سیاسی عصر قاجار، نگارستان اندیشه، تهران.
- سرابی، ح. (۱۳۴۴). مخزن‌الوقایع - شرح ماموریت و مسافرت فرخ‌خان امین‌الدوله، دانشگاه تهران، تهران.
- سیاح محلاتی، م. (۱۳۶۳). سفرنامه حاج سیاح به فرنگ، نشر ناشر، تهران.
- شیرازی، ص. (۱۳۴۷). سفرنامه میرزا صالح شیرازی، تصحیح: محمد شهرستانی، روزن، تهران.
- طباطبایی دیا، ن. (۱۳۹۰). سفرنامه ناصری، تصحیح: رسول جعفریان، کتابخانه - موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران.
- ظهیرالدوله، ع. (۱۳۹۵). سفرنامه ظهیرالدوله به فرنگ (همزمان با نخستین سفر مظفرالدین‌شاه به فرنگ)، خانه تاریخ و تصویر ابریشمی، تهران.
- فولگ، ا. (۱۳۸۰). تمدن مغرب زمین، ترجمه: محمدحسین آریا، جلد دوم، امیرکبیر، تهران.

- لسان‌الملک سپهر، م. (۱۳۷۷). ناسخ‌التواریخ، اساطیر، تهران.
- مظفرالدین‌شاه قاجار. (۱۲۸۳). سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ، صنیع‌السلطنه، تهران.
- (۱۳۶۳). سفرنامه فرنگستان _ سفر اول، شرق، تهران.
- میرسپاسی، ع. (۱۳۹۳). تاملی در مدرنیته ایرانی - بحثی دربارهٔ گفتمان‌های روشنفکری و سیاست مدرنیزاسیون در ایران، ترجمه: جلال توکلین، ثالث، تهران.
- ناصرالدین‌شاه قاجار. (۱۳۷۹). روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگستان (۱۲۹۵ ه.ق)، سازمان اسناد ملی ایران، تهران.
- Ècho de Perse, (1885AD), 1 Année, No.1, Tehran, Iran.